

WCZESNOŚREDNIOWIECZNA GŁOWICA BUŁAWY BOJOWEJ
Z OLSZYŃKI GROCHOWSKIEJ W WARSZAWIE
(PL. 35-36)

„...*Jak, niepomny godności, trzymał w dłoni pałkę,
Tak cios w czoło wymierzył, iż hełm skruszył całkiem...*”¹

Opisywana głowica buławy² została przypadkowo znaleziona jesienią 1998 r. w okolicy Olszyny Grochowskiej pod Warszawą. Relacja znalazcy – studenta Instytutu Archeologii UW Marcina Michalskiego – nie pozostawia wątpliwości co do okoliczności odkrycia zabytku: pozbawiona jakiegokolwiek kontekstu archeologicznego, głowica buławy leżała na powierzchni ziemi.³ Biorąc jednak pod uwagę miejsce odkrycia, można przypuścić, że przyczynić się do tego mogli rabujący sławne pobojuwisko z 1831 r. poszukiwacze militariów, którzy wyciągnęli ją z ziemi.

Głowica buławy wykonana została z żelaza. Jej rzut górny jest kwadratowy, boczne – prostokątne. W rzuty boczne wpisane są spłaszczone romby, w rzut górny i dolny – kwadraty. Stykające się wierzchołki rombów i kwadratów, tworzą graniaste narożniki głowicy. Ukształtowana w ten sposób powierzchnia zabytku składa się z dwóch kwadratów (góra i dół), czterech rombów (boki) i łączących je trójkątów (po cztery w częściach górnej i dolnej). Średnica (światło) otworu jest różna na płaszczyźnie górnej i dolnej. W górnej części głowicy przy otworze widoczne jest kwadratowe wgłębienie.

Boczne powierzchnie głowicy buławy były zdobione. Na powierzchni rombów i dolnych trójkątów widoczne są wybite niewielkie, koliste wgłębienia (średnica: 5,5 mm). Miejsca te były prawdopodobnie inkrustowane.⁴

Wymiary głowicy:⁵

Wysokość ogólna:	33 mm
Szerokość maksymalna:	52 mm
Szerokość minimalna:	50 mm
Światło otworu górnego:	10 mm
Światło otworu dolnego:	13 mm
Średnica inkrustowanych otworów:	5,5 mm

Wczesnośredniowieczne buławy bojowe są dość dobrze rozpoznaną kategorią uzbrojenia. W świetle dotychczasowych badań, trudna do zakwestionowania jest ich wschodnia proveniencja. Znane są m.in. z obszarów mużułmańskiego Bliskiego Wschodu (TATE 1996: 61), jednak masowo występują przede wszystkim na stanowiskach ruskich,⁶ szczególnie tych związanych terytorialnie z Rusią Kijowską. Zdecydowanie mniej licznie spotykane są na rozległych obszarach Rusi zachodniej (m.in. na obszarze dzisiejszej Białorusi (TKAČOU 1993:105) i północnej od górnej Wołgi aż po Nowogród i Czudź (KIRPIČNIKOV 1966: 48, cf. mapa – fig. 11). Buławy bojowe znane są także z ziem bałtyjskich (HAUSMANN 1896: 61, fig. 26. 17-18; IIIHOPE 1961: 47, fig. 63) a szczególnie pruskich – (GAERTE 1929: fig. 270 b; 336; pl. XV c, e). W ich granicach, wyraźne zagęszczenie w topografii występowania buław widoczne jest na Sambii (GAERTE 1929: pl. XV a, KULAKOV 1990: XXVII,6; GAERTE 1929: pl. XV b; KULAKOV 1980: fig. 8, 24). Buławy bojowe stosunkowo licznie spotykane są także na Nizinie Panońskiej KOVÁCS 1971: 165),⁷ co można tłumaczyć

¹ Fragment *Filipiady* Wilhelma Bretończyka (cf. przyp.16).

² Pomimo pewnej dowolności panującej w terminologii opisywany zabytek traktowany jest jako głowica buławy bojowej (zgodnie z definicją wg której „buława to maczuga zaopatrzona w metalową głowicę” (NADOLSKI 1954: 70) a nie np. „morgensterna”, „buzdygana” czy „wekiera”. Konsekwentne stosowanie takiej terminologii uzasadnia HORBACZ (1976: 291).

³ Znalazcy należą się serdeczne podziękowania za udostępnienie zabytku do publikacji. Głowica buławy znajduje się obecnie w zbiorach Instytutu Archeologii UW.

⁴ Zważywszy, że głowica buławy wykonana jest z żelaza, najbardziej prawdopodobne było użycie miedzi, jako metalu kontrastowego. Naturalnie nie można wykluczyć równie dobrze nadającego się do tego celu złota, czy mniej kontrastowego ale tańszego srebra. Przykładu złotej inkrustacji dostarcza np. żelazna głowica buławy z Białego Piątkowa (cf. katalog). Do czasu

wykonaniu odpowiednich badań laboratoryjnych, problem pozostaje otwarty.

⁵ Schemat opisu i nomenklatura wg NADOLSKIEGO (1954: 286, tabl. XLVI).

⁶ Do połowy lat 60-tych XX w. na Rusi odnotowano 102 głowice buław bojowych. Z tej liczby, na obszar Rusi Kijowskiej (z Wołyniem i Rusią Zakarpacką) przypada prawie 88 zabytków (KIRPIČNIKOV 1966: 130).

⁷ Interesującym, choć dość odległym pod względem chronologicznym zabytkiem jest jedna z zawieszek z ozdobnego łańcucha (może pasa?) ze skarbu z Szilágysomlyó datowanego na V w. (GSCHWANTLER 1999: 63, fig. 11: 67). Przedstawia ona stylizowaną i ornamentowaną buławę o kształcie i proporcjach zbliżonych do późniejszych, wczesnośredniowiecznych zabytków. Za spostrzeżenie podziękowania należą się A. Rzeszotarskiej.

intensywnymi kontaktami rusko-węgierskimi oraz w naddunajskiej Bułgarii (KIRPIČNIKOV 1966: 48) i w Bizancjum (ŻYGULSKI 1982: 63, fig. 30). Musiały być znane także na zachodzie Europy o czym, oprócz ikonografii (cf. przypis 13) przekonują także pojedyncze znaleziska, m.in. z obszaru Skandynawii (KIRPIČNIKOV 1966: 53) i Anglii (KIRPIČNIKOV 1966: 54, przyp. 58; EDGE, PADDOCK 1988: 92). Świadczenie ich użycia w walce przedstawia także *Tkanina z Bayeux*.⁸

Na ziemiach polskich głowice buław także nie należą do częstych znalezisk. Dotychczas znanych jest zaledwie 11 zabytków (cf. katalog). W zdecydowanej większości zostały one odkryte w przypadkowych okolicznościach, bez sporządzania jakiegokolwiek dokumentacji. Fakt ten (przy niewielkiej liczbie zabytków) w poważnym stopniu utrudnia wyciągnięcie szerszych wniosków z topografii ich występowania na terenach leżących na zachód od Rusi.

* * *

Opisywana głowica buławy stanowi klasyczny przykład typu II, zarówno w typologii Kirpičnikova (KIRPIČNIKOV 1966: 48) jak i Kovácsa (KOVÁCS 1971: 166). Posiadając wszystkie charakterystyczne dla niego cechy, zabytek ten ma dodatkowo element indywidualny: inkrustowaną ornamentykę. Pod względem proporcji, różnica pomiędzy głowicą buławy z Olszynki a wzorcowymi dla typu II zabytkami jest niewielka. Głowica z Olszynki jest nieco spłaszczona, podczas gdy wysokość i szerokość większości zabytków są porównywalne.

Buławy typu II występują masowo na obszarze południowych księstw ruskich, przede wszystkim jednak notowane są na obszarze Rusi Kijowskiej i Wołynia (w dorzeczu Horynia, Słucza i Teterewu).⁹ Pojedyncze egzemplarze znalezione zostały na obszarze Bułgarii Nadwożańskiej oraz rejonie Nowogrodu i Moskwy (KIRPIČNIKOV 1966: 48) a także, już liczniej, na Nizinie Panońskiej (KOVÁCS 1971: 170). Buławy typu II notowane są również na ziemiach bałtyjskich, m. in. na obszarze współczesnej Łotwy (KIRPIČNIKOV 1966: 48). Ich występowanie na ziemiach pruskich potwierdza typowa głowica buławy typu II wg Kirpičnikova, znaleziona

na cmentarzysku w b. Magotten, Kr. Wehlau,¹⁰ na pograniczu sambijsko-natangijskim (GAERTE 1929: pl. XV d) oraz mająca cechy typu II brązowa głowica buławy z sambijskiego cmentarzyska w Irzekapinis¹¹ (KULAKOV 1980: fig. 2, 24; 1990: XXXIII).

Wśród znalezisk z ziem polskich, za należące do typu II wg Kirpičnikova, (poza buławą z Olszynki), uznawane są 4 zabytki: 1 z Ciechanowa i 3 z Mielnicy Dużej.¹² Żaden z nich nie posiada dobrego kontekstu archeologicznego.

Kirpičnikov i Kovács zgodnie datują buławy typu II: Kirpičnikov ustala ich chronologię na XII-XIII w.,¹³ zaś Kovács na XII - 1 połowę XIII w.

Interesującą kwestią jest archeologiczny kontekst odkryć. Na Rusi Kijowskiej buławy typu II odnajdywane są wyłącznie w destrukcyjnych warstwach grodzisk, związanych ze zniszczeniami wywołanymi przez najazdy tatarsko-mongolskie (KIRPIČNIKOV 1966: 130). Na północy natomiast (szczególnie na terenach pruskich), notowane są przede wszystkim w zespołach grobowych. Znaleziska z zachodnich peryferiów występowania buław typu II (w tym z ziem polskich) przeważnie pozbawione są jakiegokolwiek kontekstu archeologicznego. W pewnym stopniu, specyfikę tak wydzielonej „strefy zachodniej”, tłumaczyć mogą wszelkie działania wojenne w wyniku których pewna liczba buław musiała być tracona. W czasie wyznaczonym przez chronologiczne ramy funkcjonowania typu II a więc w ciągu XII i XIII w., relacje Mazowsza z Rusią układały się jednak raczej dobrze. Poważniejsze, mające związek z Mazowszem, ruskie działania wojenne, prowadzone były w związku z wojną Władysława II przeciwko juniorom i pomocą udzieloną seniorowi przez księcia kijowskiego Wsiewołoda Olegowicza. Wówczas (1142 r.) wojska ruskie przekroczyły Wisłę pod Czerskiem a dwa lata później uczestniczyły w bitwie nad bagnami Pilicy. W 1229 r. Rusini prowadzeni przez kniaziów Daniela i Wasylka, wspomagając Konrada Mazowieckiego przeciwko Władysławowi Laskonogiemu, dotarli do Kalisza, po czym przekroczyli Prosnę, i „...puściły się [wojska] pustoszyć i brać jeńców. Ruś dognęła aż do Milicza i Starogrodu, i kilka siół podwrocławskich zajęła

⁸ W scenie 51 przedstawiona jest m.in. lecąca w kierunku wrogów buława (BERTRAND 1992: 28-29).

⁹ Spośród 45 odnotowanych do połowy lat 60-tych XX w. na ziemiach ruskich głowic buław typu II (wg KIRPIČNIKOVA), na obszar Rusi Kijowskiej przypadają 42 zabytki: w obecnym rejonie żytomierskim 30, w chmielnickim 9, w kijowskim 2 (KIRPIČNIKOV 1966: 48, 130).

¹⁰ Obecnie Rečnoe, raj. Gwardiejsk, obl. Kaliningrad.

¹¹ Irzekapinis jest prawdopodobnie pruską nazwą cmentarzyska w miejscowości Klincovka (KULAKOV 1980: 242). Pod tą nazwą były już publikowane materiały z cmentarzyska (KULAKOV

1990: tabl. XXXIII-LXXIII). Uwzględniając administracyjne zmiany (odzwierciedlane w kolejnych publikacjach) nazwę miejscowości należałoby zapisać: Wargenau/Wosegau, Kr. Fischhausen/Klincovka, raj. Zelenogradsk, obl. Kaliningrad.

¹² Wydaje się przy tym istotne, że jedna ze znalezionych tam głowic buław jest kulista. Według Kovácsa oznacza to inną identyfikację typologiczną (typ V), choć nie zmienia datowania (KOVÁCS 1971: 178).

¹³ Przy jednoczesnym zwróceniu uwagi na formalne podobieństwo do rosyjskich buław nowożytnych – XVII w. znaków carskiej władzy (KIRPIČNIKOV 1966: 48)

i wzięła jeńców wielu." (*Latopis...*; III). Jednak wroga interwencja skierowana na Mazowsze miała miejsce dopiero w 1279 r. i była zbrojną odpowiedzią księcia Włodzimierza Daniłowicza na zrabowanie „przez nieznanych sprawców” transportu ruskiego zboża. Zdarzenie miało jednak miejsce pod Pułtuskim i odpowiedzialność spadła na Konrada czerskiego.

O ile buława z Olszynki (także z Ciechanowa lub Wielkopolski) nie została zgubiona lub porzucona podczas którejś z tych akcji, mogła trafić na sąsiednie Mazowsze w wyniku naturalnych, „codziennych” kontaktów mazowiecko-ruskich.

* * *

Buława bojowa była bronią rycerską, którą umiejętne posługiwanie się musiało wymagać wprawy. Mogła być stosowana zarówno w walce bezpośredniej (szczególnie przez konnych) ale również jako pocisk. Takie zastosowanie buławy znane jest z *Tkaniny z Bayeux*; sugerują to również źródła pisane dotyczące mieszkańców dwóch krańców Europy: Prusów (AŚCIK 1968: 222) i Arabów z Hiszpanii (*PIEŚŃ...*; CLIV, CLX). Narażona przez to na poważne ryzyko utraty podczas walki, była więc bronią dość kosztowną i przeznaczoną raczej dla możnych. Mogła być jednak używana wtórnie, także jako broń plebejska.

Stosowanie buław bojowych przez elitę wojska sugeruje wczesnośredniowieczna ikonografia.¹⁴ Widzimy ją w ręku konnego wojownika z drużyny kniazia Światosława walczącego z Pieczyngami. Kilkukrotnie przedstawiona jest także na *Tkaninie z Bayeux* (poza wymienionym wyżej przypadkiem, wyłącznie w rękach dostojników – Odon i Wilhelma). Wizerunek buławy (w sąsiedztwie miecza) może znajdować się także na XIII-wiecznej płycie nagrobnej w opactwie cysterskim w Wiślicy (KILIŚ 1999: 84).¹⁵ Niestety, płyta nie została znaleziona *in situ*, stąd nie jest wiadome czy przykrywała grób rycerza czy duchownego, co nie musi się zresztą wykluczać. Z buławą przedstawiany jest bowiem (na *Tkaninie*) biskup Bayeux Odo, zaś Filip, biskup Bouvines, przystępując do bitwy z buławą, szerzy nią wśród wrogów prawdziwe spustoszenie.¹⁶ Oczywiście nie jest właściwe automatycznie przenoszenie feudalnych realiów księstwa Normandii czy monarchii Filipa Augusta na grunt ruski czy piastowski, niemniej jednak, zarówno *Tkanina* jak i relacja Wilhelma Bretończyka, jednoznacznie potwierdzają bojową skuteczność tego rodzaju broni. A chęć uniknięcia rozlewu krwi przez spełniających w bitwie swe feudalne powinności duchownych, mogła być traktowana tylko w kategoriach estetycznych.¹⁷

¹⁴ Wizerunki buław dość często odnaleźć można w ikonografii późnośredniowiecznej. Pełną bibliografię interesujących przedstawień podają Nadolski (NADOLSKI 1990: 141) i Głosek (GŁOSEK 1996: 57).

¹⁵ Wątpliwości autorki wywołuje ogólny zły stan zachowania płyty, prawdopodobnie używanej przez pewien czas jako stopień. Silnie starta środkowa część płyty, uniemożliwia jednoznaczne rozstrzygnięcie czy obok miecza przedstawiono buławę czy pastorał.

¹⁶ O bitwie pod Bouvines (27 VII 1214 r.) zachowały się liczne przekazy źródłowe. Wyraźnie podkreślona jest w nich rola Filipa, biskupa Bouvines. Wilhelm Bretończyk pisze w *Filipiadzie* (DUBY ed. 1988: 258):

„...Gdy zaś biskup Beauvais wśród walczących zobaczył
Brata króla Anglików, męża mocarnego,
Przez swój naród przydomkiem „Długi Miecz” zwanego,
Jak rozgramia oddziały z Dreux, w brata imieniu,
Czyniąc wśród nich rzeź straszna – w gorzkim uniesieniu,
Jak, niepomny godności, trzymał w dłoni patkę,
Tak cios w czoło wymierzył, iż hełm skruszył całkiem;

*Sprawił, aby na ziemi rozciągnięte ciało
Wzrostu swego pieczęć w ziemi odciskało.
Czynu znamienitego nie chcąc wszem rozgłosić
Ani też, że ze sobą biskup oręż nosi,
Stara się w cień usunąć. Tak więc rozkazuje,
Żeby Jan co dziedziczną władzę w Nesle sprawuje,
Związał jeńca i chwałę czynu zabrał sobie.
Wielu innych swą patką zmógł w takim sposobie,
Przekazując rycerzom zaszczyty i sławę,
Aby nie padł nań zarzut, że dzieło nieprawe
Spełnia, będąc kapłanem, któremu się gani
Taka rzeź, aby rąk nią i oczu nie splamił...”*

¹⁷ Przeświadczenie, że duchowni podczas bitew używali buław lub buzdyganów (aby uniknąć rozlewu krwi przy jednoczesnym unieszkodliwieniu przeciwnika?) przetrwało w europejskiej tradycji co najmniej do XIX w. Świadczyć o tym mogą batalistyczne sceny na płótnach np. C. Serrura (Bitwa wydana przez sułtana Kildż Arslana oblegającym Nikeę krzyżowcom) czy F. H. Schopina (Bitwa pod murami Antiochii). Jaki był prawdziwy efekt użycia tej broni, pokazuje scena z tzw. Biblii Maciejewskiego (poł. XIII w.).

EARLY MEDIEVAL HEAD OF A MACE FROM OLSZYŃKA GROCHOWSKA IN WARSAW

SUMMARY

In 1998 in Olszówka Grochowska (in Warsaw) the iron head of an early Medieval mace was found. Its size and proportions are rather typical, but on the sides it has a rare ornament in the shape of imprinted (perhaps also incrustated?) round holes.

Early Medieval maces form a fairly well known category of weapons of eastern provenience. They are present on a mass scale at Old Russian sites, especially those associated with Kievan Rus (almost 90 artefacts known in the mid sixties). They are evidently less numerous on vast territories of western Rus (e.g. in the borders of contemporary Belorussia) and northern Rus (from upper Volga to Novgorod and Czudź). Maces are also known from the Baltic areas, especially Prussian ones (e.g. Sambia) and are rather frequent in Pannonian Plain (which is understandable taking into account Ruthenian-Hungarian contacts) and in trans-Danubian Bulgaria, in Byzantium and the Near East. Most probably they were also known in western Europe, which, apart from the iconography, is evident due to incidental findings, e.g. in Scandinavia and England. The Tapestry from Bayeux gives some evidence of the use of maces in fight.

In Poland, however, heads of maces are rare. Today only 11 pieces are known, the majority of which found by accident. The head in question is a classical example of the type II, according to the typology by Kirpičnikov (1966: 48) as well as by Kovács (1971: 166). Such maces are frequent on the territory of the south Ruthenian principedom, but most of all their presence has been noted in Kievan Rus and Volyn (over 40 artefacts to the mid sixties). Among Polish findings, apart from the mace from Olszówka, there are other 4 artefacts classified as type II. Unfortunately none of them has a good archaeological context. According to the present examinations of maces belonging to type II (by Kirpičnikov

and Kovács) they are dated to the 12th-13th centuries. The chronology of the one from Olszówka can be defined accordingly.

The context of artefacts discovered in various areas is also very interesting. In Kievan Rus the maces of type II are found only in destruction layers of hill forts, connected with the destructions caused by Tatar and Mongolian raids. However, in the North (especially on the Prussian territory) they are present mainly in graves. Polish findings in the majority of cases lack the archaeological context altogether.

To some extent the specific of the so defined "western zone" can be understood taking into account war maneuvers during which a certain number of maces must have been lost. Most significant maneuvers conducted in the Mazovian area were connected with the war led by prince Władysław II against the juniors and with the help given to the senior by Kievan prince Vsevolod Olegovich. In that year (1142) Ruthenian army crossed the Vistula river near Czersk and two years later took part in the battle at the marshes of Pilica river. In 1229 the Ruthenians led by princes Daniel and Vasyl helping Conrad, the Mazovian prince against prince Władysław Laskonogi managed to get as far as to Calisia. However, the enemy intervention directed to the Mazovia proper took place no sooner than in 1279. It was the prince's Vladimir Danilovich reaction to the robbery of a load of Ruthenian corn "by the unknown perpetrators". The bloody event took place near Pułtusk, so the prince of Czersk, Conrad was blamed for the fact.

If the mace from Olszówka had not been lost or thrown away during one of those actions, it could have got to the neighbouring Mazovia due to the natural, everyday Mazovian-Ruthenian contacts.

Literatura

LATOPIS HALICKO-WOŁYŃSKI

1987 in: Kroniki staroruskie, F. Sielicki ed., Warszawa.

PIEŚŃ O ROLANDZIE

1992 in: Literatura francuskiego średniowiecza, Warszawa.

AŚCIK K.

1968 *O wojskowości Prusów w V-XIII wieku*, Kom. M-W 2, p. 221-237.

BERTRAND S.

1992 *The Bayeux Tapestry*, Rennes.

DUBY G.

1988 *Bitwa pod Bouvines, niedziela 27 lipca 1214*, Warszawa.

EDGE D., J. M. PADDOCK

1988 *Arms and Armour of the Medieval Knight*, London.

GAERTE W.

1929 *Urgeschichte Ostpreussens*, Königsberg.

GSCHWANTLER K.

1999 *Die Anhänger der Kette und ihre Deutung*, in: *Barbarenschmuck und Römergold. Der Schatz von Szilágysomlyó*, Wien.

GŁOSEK

1996 *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*, Warszawa–Łódź.

HENSEL W., HILCZER-KURNATOWSKA Z.

1972 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski...* vol. 4, Wrocław.

HAUSMANN R. ed.

1896 *Katalog der Ausstellung X archäologischen Kongress in Riga*, Riga.

HORBACZ T.

1976 *Głowica wczesnośredniowiecznej buławy ze Sławęcina koło Łęczycy*, *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna* 23, p. 287-292.

KILIŚ M.

1999 *Romańskie płyty nagrobne w Małopolsce*, maszynopis pracy magisterskiej w archiwum IA UW.

KIRPIČNIKOV A.

1966 *Drevnerusskoje orużie*, vol. 2, Moskva–Leningrad.

KOVÁCS L.

1971 *A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárának XI-XIV. Századi csillag alakú buzogányai*, *FoIA* 22, p. 165-181.

KULAKOV V.

1980 *Rezultaty raskopok gruntovo mogilnika u pos'ela Klincovka w 1977 g.*, *Acta Baltico-Slavica* 13, p. 213-244.

1990 *Drevnosti Prusov VI-XIII v.*, Moskva.

NADOLSKI A.

1954 *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII w.*, Łódź.

NADOLSKI, A. (ed.)

1978 *Broń średniowieczna z ziem polskich*, Łódź.

1990. *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350-1450*, Łódź.

TATE, G.

1996 *Orient w czasach wypraw krzyżowych*, Wrocław.

TKAČOU M.

1993 *Bulava*, in: *Arhieologia i numizmatika Bielarusi. Encyklopedia*, Minsk.

ŻYGULSKI JUN. Z.

1982 *Broń w dawnej Polsce*, Warszawa.

ШНОРЕ Э. Д.

1961 *Асотское Городище*, Рига.

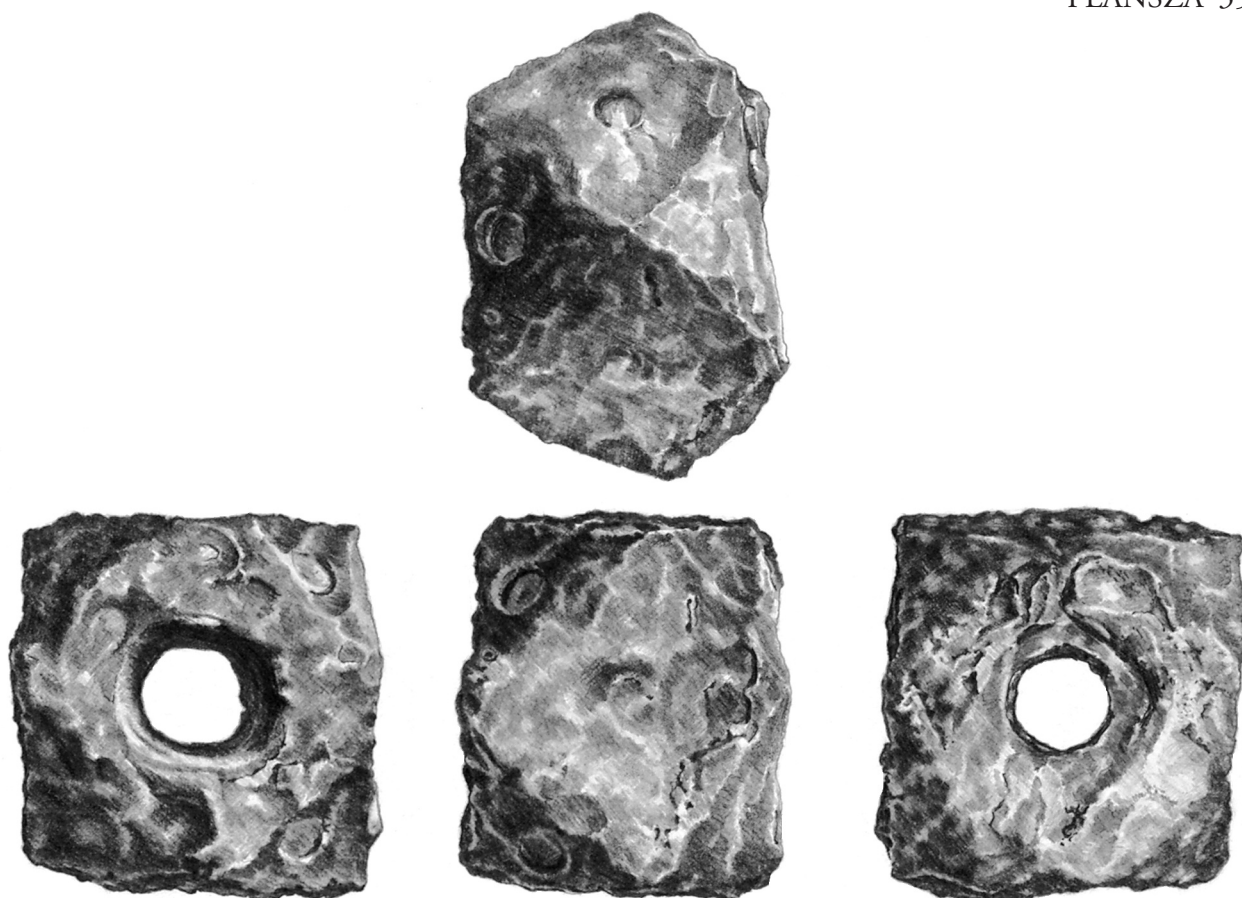

Fig. 1. Głowica buławy bojowej z Olszynki Grochowskiej w Warszawie; skala 1:1 (rys. E. Czwał).

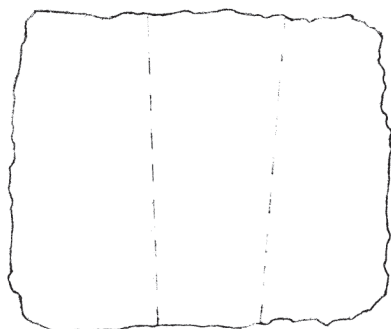

Fig. 2. Buława bojowa w ręku wojownika z orszaku kniazia Światosława. (wg GEEKOV, ARTAMONOV, 1948: 401, fig. 227).

PLANSZA 36

Fig. 3. Przedstawienie buławy w bitwie pod Hastings – tkanina z Bayeux (GRAPE 1994:154).

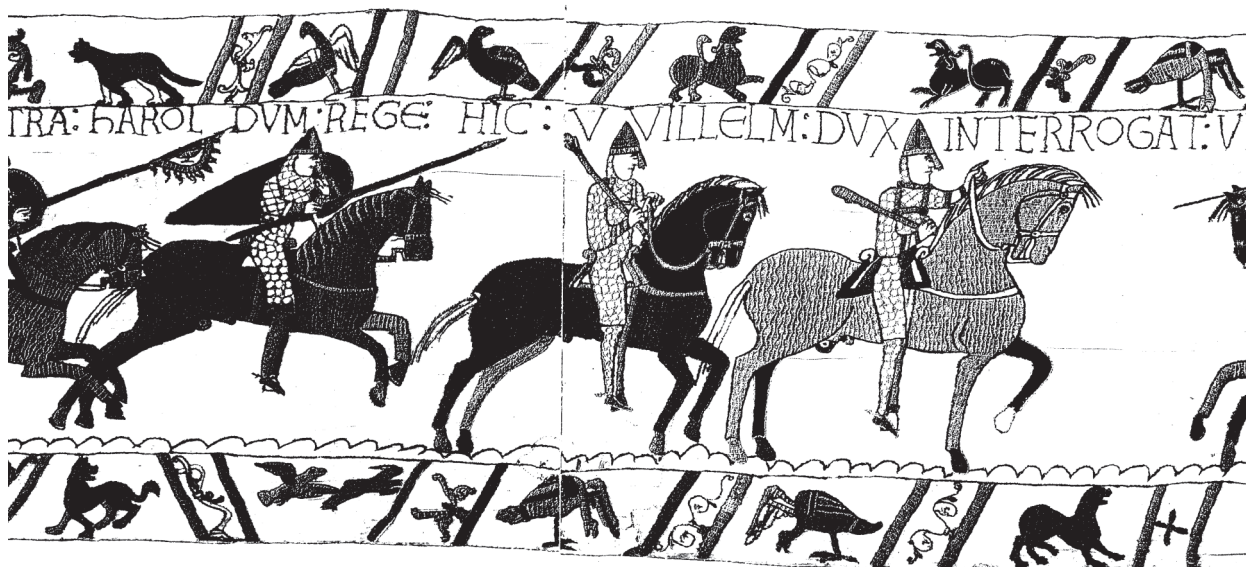

Fig. 4. Buławy w rękach dostojników normandzkich – tkanina z Bayeux (GRAPE 1994:146-7).

Fig. 5. Przedstawienie maczugi rycerskiej w tzw. Biblii Maciejewskiego, poł. XIII w. (EDGE, PADDOCK 1988:59).